

HAARLEMSE KWEKERS EN HOVENIERS IN ACHTTIENDE-EEUWS PHILADELPHIA¹

HENK VAN DER EIJK

De kaarten die de Haarlemse landmeter en hovenier Daniel Engelman (1756-1830) maakte van de Haarlemmerhout zijn iedere tuinhistoricus wel bekend (afbeelding 7). Het is daarbij misschien ook opgevallen dat zijn werk alleen de periode 1790-1794 beslaat. Dat hij in 1795 naar Philadelphia aan de Amerikaanse oostkust vertrok, was tot nu toe onbekend.

Dit artikel gaat over mensen als Engelman, die in de tuinhistorische literatuur net zo snel verdwijnen als ze verschenen zijn. Ook laat dit artikel zien dat hij niet de eerste 'groenman' was die in deze periode de Atlantische oceaan overstak: al kort na de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten van Amerika (VS) in 1783 waagden enkele Haarlemse kwekers en hoveniers de grote stap om daar een nieuw bestaan op te bouwen. De tot nu toe onbekende Haarlemse kweker/bloemist Pieter Crouwels was in 1784 de eerste. Eind 1787, begin 1788 volgde een Haarlemse kweker die de laatste jaren meer bekendheid heeft gekregen: Jacobus Gans (1737-na 1801). Voor zover bekend was Engelman de derde die zijn geluk in de nieuwe wereld beproefde.

Om deze tot nu toe onbekende geschiedenis in zijn bredere context te plaatsen, is hieronder veel detailinformatie opgenomen over Philadelphia en de betrokkenen, waar zij woonden en werkten. De hoop is dat dit aanknopingspunten biedt voor nader onderzoek.

Economische belangen en kansen

In 2022 werd in zowel Nederland als in de VS stilgestaan bij het 240ste jaar van vriendschap tussen beide landen.² De provincie Friesland erkende de VS als eerste in februari 1782. De stad Amsterdam ondernam echter al in 1780 pogingen om een handelsovereenkomst af te sluiten met staten die zich tijdens de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) afwendden van de Britten.³ Dit vormde een van de aanleidingen tot de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784).⁴ Hoewel deze weinig gevechtshandelingen kende, was de oorlog desastreus voor de economie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁵ Omdat de Britse handel met de opstandige Amerikaanse staten al sinds het begin van de onafhankelijkheidsoorlog was geblokkeerd, vormden de Britten ook in economische zin een gezamenlijke vijand voor de Republiek en de staten in Noord-Amerika.⁶ Beide zijden hadden belang bij nieuwe handelsroutes, en in oktober 1782 sloten de Staten-Generaal een vriendschaps- en handelsverdrag met de dertien naar onafhankelijkheid strevende staten.⁷

Eind juni 1783 werden de nieuwe betrekkingen bezegeld door het afreizen van de eerste Nederlandse ambassadeur naar Amerika.⁸ De Rotterdamse regent Pieter Johan van Berckel (1725-1800) ging op weg naar Philadelphia, op dat moment de regeringszetel. Bij aankomst op 9 oktober 1783 bleek de hoofdstad echter te zijn verplaatst naar Princeton, destijds een dorp bestaand uit 75 huizen. De Amerikaanse regeringszetel zou na enkele omzwervingen in 1790 naar Philadelphia terugkeren.⁹

De handel met Amerika was al eerder op gang gekomen: in mei 1783 was bijna de helft van de in Philadelphia binnenlopende schepen afkomstig uit Nederland.¹⁰ Handelaren volgden later en uit advertenties in lokale kranten blijkt dat vanaf de herfst van 1784 verschillende Haarlemse kwekers daar voet aan de grond probeerden te krijgen. De Haarlemse firma

Afb. 1. Advertentie van de Haarlemse firma Groenewoud, Voorhelm & Co in het in Philadelphia gedrukte blad *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 14 september 1785, p. 4.

Groenewoud, Voorhelm, & Co adverteerde gedurende korte tijd vanuit Nederland in Amerikaanse kranten (afbeelding 1).¹¹ Pieter Crouwels, *'florist from Haarlem, in Holland'*, had toen zelf al de overstap naar Philadelphia gemaakt.

De jaren 1780: moeilijke omstandigheden voor kwekers en hoveniers

Politiek en maatschappelijk gezien was Nederland in de jaren tachtig van de achttiende eeuw onrustig. Zoals gezegd was er de oorlog met Engeland. Jacobus Gans verklaarde in 1782 dat de oorlog met Engeland zijn mogelijkheden om succesvol zaken te doen in de weg stond. Als leverancier van uit Engeland overgebracht plantgoed was hij extra geraakt door de handelsbelemmeringen die de oorlog met zich meebracht. Hij gebruikte dit argument als reden dat het hem niet lukte om zich uit een onontwarbare kluwen van schulden te werken.¹² De oorlog vormde bovendien een van de aanjagers van al langer sluimerende gevoelens van onvrede in de samenleving. Die leidden tot een groeiende kloof tussen prinsgezinden en mensen die de maatschappij op een andere manier wilden organiseren, de patriotten. De onrust die dit teweeg bracht, was weer niet goed voor de economie.

Ook klimatologisch zat het niet mee. Het decennium begon met de strenge winter van 1781. In 1783 volgde een grote vulkaanuitbarsting op IJsland, die het weer in Europa sterk beïnvloedde. Tussen juni 1783 en februari 1784 stroomde lava uit de vulkaan Laki in het zuiden van IJsland. Een naar zwavel ruikende wolk trok over grote delen van Europa, met uiteenlopende gevolgen voor het weer. Het gras kleurde op plaatsen geel en roze. Kort na de uitbarsting was de zomer in Nederland bewolkt en warm, wat ertoe leidde dat de fruitoogst een enorm succes was. De daaropvolgende winter van 1784 was echter met een gemiddelde temperatuur van -2,3 graden Celsius in het westen van ons land één van de koudste ooit.¹³ Het was niet de laatste strenge winter van het decennium en de gevolgen waren voelbaar. De Utrechtse kweker Zacharias Brakel (circa 1730-1806) verontschuldigde zich begin 1787 bij een klant in Kleef, die ruim een jaar eerder twee bestellingen bij hem

had gedaan. Ten eerste was Brakel lang uitgeschakeld geweest door een gebroken been, daarnaast hadden de afgelopen twee koude winters volgens hem de verkrijgbaarheid van veel plantgoed sterk verminderd. Brakel kon wel wat leveren, maar niet wat gevraagd was en zeker niet meer voor de prijzen van 1785.¹⁴

Philadelphia, stichting en situatie

Dit artikel beperkt zich tot Nederlandse kwekers die naar Philadelphia zijn getrokken. Interessant is, dat door advertenties in lokale kranten niet alleen die kwekers met Nederlandse wortels naar voren komen, maar ook (bij benadering) de ligging van hun kwekerij. Daarom volgt nu eerst een schets van de ligging en opbouw van Philadelphia, met de verschillende toponiemen. De stad Philadelphia ligt in het oosten van de VS en is de hoofdstad van de staat Pennsylvania (vernoemd naar stichter William Penn (1644-1718)). In 1681 ontving Penn van de Britse koning Charles II een groot stuk land ten westen van de Delaware River, als afbetaling van een schuld aan Penn's vader.¹⁵ Het doel van William Penn - zelf een Quaker - was om in de Nieuwe Wereld een staat te stichten waar vrijheid van religie heerste, juist voor groeperingen die in Europa vanwege hun religie werden vervolgd.¹⁶ Nederland gold in Europa als een religieuze vrijhaven, maar andere geloofsrichtingen dan de hervormde/gereformeerde dienden hun geloof wel 'in het verborgene' te belijden. Penn deed daarom ook Nederland aan, om hier Doopsgezinden te overtuigen naar 'zijn' staat in Amerika te komen. Hij stichtte Philadelphia in 1682, waarna hij terugreisde naar Engeland om daarvandaan de stad te ontwerpen en op te laten bouwen. Philadelphia groeide zo'n zeventig jaar later, in de tweede helft van de achttiende eeuw, uit tot het grootste commerciële centrum van Noord-Amerika.¹⁷ Rond 1790 bevond de stad zich op haar hoogtepunt, maar in 1799 was dit voorbij. Oorzaak daarvan waren drie uitbraken van de gele koorts en een verminderde concurrentiepositie ten opzichte van New York en Baltimore.¹⁸

De oorspronkelijke opzet voor Philadelphia, in Londen uitgedacht, bestond uit een stad met een rastervormig stratenpatroon. Aan de

oostzijde werd de stad begrenst door de brede Delaware River, in het westen door de smalere Schuylkill River. Ten zuiden van de stad mondde de Schuylkill River uit in de Delaware River. De papieren opzet bleek in de praktijk lastig te realiseren. Het te bebouwen gebied was meer geaccidenteerd dan gedacht, zodat bijvoorbeeld het centrale plein meer naar het westen op een heuveltop moest worden gerealiseerd. Daarnaast was het gebied dichtbebost en niet onbewoond - reeds gevestigde Zweedse en Nederlandse kolonisten en nog aanwezige Delaware-indianen konden recht doen gelden op bepaalde gronden. Ruim een eeuw later, in de periode waarin de Haarlemse kwekers en hoveniers zich hier vestigden, lag het stratenpatroon redelijk vast. Bebouwing werd naar behoefte toegevoegd (afbeelding 3).

Grondslag van het plan vormde een hoofdstraat in oost-westelijke richting (High Street), die ter hoogte van het centrale plein werd gekruist door Broad Street. In het verlengde van High Street verbond een veerverbinding (*Middle Ferry*) over de Schuylkill River de stad

met het ten westen gelegen achterland. Straten evenwijdig aan High Street werden veelal genoemd naar planten en bomen: Vine Street, Walnut Street, Cedar Street, etc. Sommigen hadden twee namen, zoals Sassafras Street, ook wel Race Street genoemd en Mulberry Street, ook wel Arch Street geheten. De noord-zuid lopende straten werden genummerd, startend bij de rivieren en vanaf beide zijden oplopend tot Broad Street.¹⁹ Elk van de vier kwarten waarin de stad was opgedeeld kreeg een openbaar plein.²⁰ In het oostelijke deel van de stad werd het midden van High Street ingericht als permanent overdekte markt, Market Street.²¹

Ten noorden en zuiden van het stedelijke raster lagen zogenoemde *Liberties*. Hoofdwegen in de *Northern Liberties* leidden stroomopwaarts langs de Delaware in de richting van Frankfort, en richting het noordwesten naar Germantown. Aan de voet van het noordelijke meer heuvelachtige terrein was een tweede veerboot over de Schuylkill River (*Upper Ferry*). De *Southern Liberties* werden begrensd

Afb. 2. John Hills, Plan of the city of Philadelphia and its environs (showing the improved parts), 1796 (Library of Congress, G3824.P5 1796 .H5).

door beide rivieren. Een veerverbinding (*Lower - of Grays Ferry*) vormde aan die zijde van Philadelphia de connectie met het achterland (linksonder op afbeelding 2 te zien).

De kwekerij van John Bartram en potentiële klanten

Ook al kende de stad lange tijd voldoende ruimte, toch lijkt het dat kwekerijen buiten het stedelijke raster waren gevestigd. Aan de westoever van de Schuylkill River, net ten zuiden van Grays Ferry, lag bijvoorbeeld de beroemde kwekerij van John Bartram (1734-1777), na diens dood voortgezet door zijn zonen John en William.²² John Bartram, een kweker met een avontuurlijke inslag en wetenschappelijke ambities, was de belangrijkste Noord-Amerikaanse ontdekker van nieuwe planten die in landschappelijke parken op de Britse eilanden werden toegepast. In samenwerking met de Londense lakenhandelaar Peter Collinson (1694-1768) stuurde hij bijna jaarlijks kisten met (zaden van) nieuwe en interessante planten de oceaan over.²³ Collinson zorgde voor de verdeling in Engeland en kreeg in 1765 koning George III zo ver dat hij Bartram benoemde tot koninklijk botanicus voor Amerika.²⁴ Bartram correspondeerde met vele botanici in Europa, onder meer met de Leidse botanicus Jan Frederik Gronovius (1690-1762).²⁵ In Engelstalige literatuur over trans-Atlantische uitwisseling van kennis en planten spelen continentale Europeanen een bijrol, maar dat is niet terecht; vanuit de Republiek leverden mensen als Herman Boerhaave (1668-1738) en (later) Gronovius een belangrijke bijdrage aan deze kennisnetwerken.²⁶

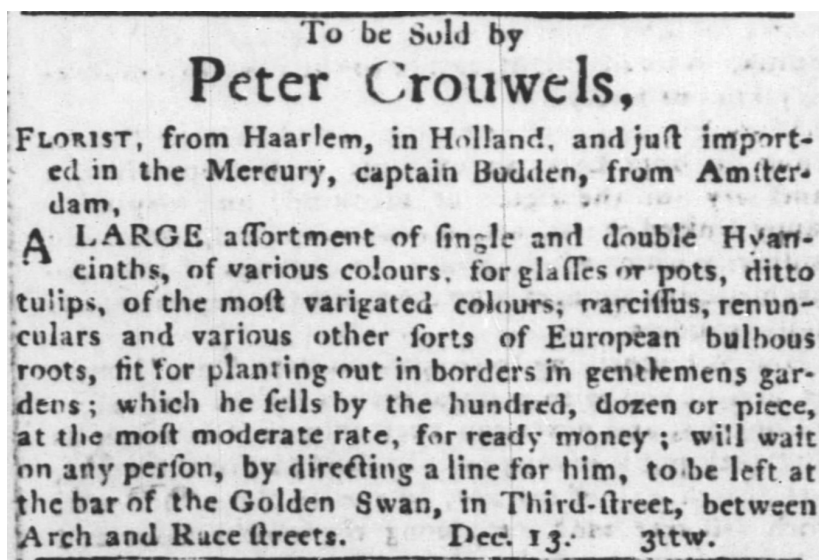
Interessant in dit verband is niet alleen dat Bartram correspondeerde met Gronovius, maar dat minstens één kist van zijn kwekerij de omgeving van Haarlem bereikte. In februari 1782 adverteerde de buiten Haarlem gevestigde kweker Johannes Rosenkrans en Zoon dat bij hen zaden van 160 ‘*Amerikaansche*’ bomen, heesters en planten waren aangekomen, ‘*direct van Philadelphia*’.²⁷ Deze waren in 1780 door Bartram verzameld langs de gehele oostkust van Noord-Amerika. Uit de advertentie blijkt dat Rosenkrans niet op de hoogte was van het overlijden van John Bartram in 1777 - de zaden moeten door diens zoons zijn verzameld

en geleverd.²⁸ Mogelijk maakten zij gebruik van connecties van iemand die in 1781 in Philadelphia met uit Nederland afkomstige bloembollen adverteerde: ene Philip de Haas.²⁹

De tuin van Bartram was een bezienswaardigheid en hij zal een groot deel van de lokale markt hebben bediend.³⁰ Die markt was echter anders dan in Europa en verschilde zelfs van die in de Hudson Valley (New York) en Virginia.³¹ Daar kwamen relatief grote buitenplaatsen tot ontwikkeling. De jonge stad Philadelphia kende echter nog geen gevestigde elite en er waren relatief weinig renteniers in de stad. Rijke handelaren staken hun geld eerder in de ontplooiing van nieuwe commerciële activiteiten dan in bezit. Als gevolg daarvan waren hun buitens van bescheiden formaat (uitzonderingen daargelaten). In veel gevallen zouden wij er eerder de term hofstede aan geven dan buitenplaats.

Pieter Crouwels, of Peter Crouwels in Philadelphia

De eerste Nederlandse kweker die in Philadelphia kwam werken was Peter Crouwels, van wie vooralsnog geen geboorte- of trouwdatum is gevonden. In Haarlem was hij bekend onder de naam Pieter Crouwels en had hij vanaf maart 1776 een bloemisterij in de Spaarnwouderstraat.³² Hij bleef op die locatie actief tot in 1784 een bericht verscheen over de insolvente boedel van Maria Vester, ‘*Huisvrouw*’ van Pieter Crouwels.³³ Uit een bewaard gebleven dossier uit augustus 1784 blijkt dat de verkoop van het als winkel te gebruiken huis in de Spaarnwouderstraat in maart 1784 onvoldoende had opgeleverd om alle openstaande schulden direct af te betalen.³⁴ Mogelijk vertrok Crouwels, die nu zijn bron van inkomsten kwijt was, vlak na de afwikkeling van de formaliteiten naar de VS in een poging op die manier de schuld van zijn vrouw te vereffenen, of te ontvluchten.³⁵ In ieder geval was hij in december 1784 bereikbaar via een herberg in het noordelijke deel van Philadelphia, in ‘*Third Street, between Arch and Race Streets*’.³⁶ Het schip waarmee hij in de stad aan was gekomen arriveerde eind november, begin december.³⁷ Crouwels had bloembollen meegebracht, een product dat uitstekend vervoerd kon worden. Als bollenverkoper had hij zeker in eerste instantie nau-

Afb. 3. Advertentie van Peter Crouwels (Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser, 18 december 1784, p. 1).

welijks grond nodig, en Crouwels ging werken vanuit de herberg de Golden Swan. Het is niet ondenkbaar dat de bloembollen die Crouwels naar Philadelphia bracht, uit zijn eigen zaak kwamen. Een ander scenario is dat hij namens een andere kwekerij in Haarlem of omgeving de overtocht waagde, om daar in consignatie hun producten te verkopen. De onbemiddelde Crouwels hoefde in zo'n geval de inkoop en overtocht niet zelf te bekostigen.³⁸

Na zijn start in de Golden Swan probeerde hij wonend bij Mr. Hughes in Race Street, tussen Second en Third Street, zijn meegebrachte waren te slijten. In het voorjaar van 1785 kondigde hij aan naar 'Europa' te willen reizen om nieuwe voorraad te halen.³⁹ Of Crouwels de overtocht maakte is niet bekend, maar in november van dat jaar adverteerde hij met nieuw, uit Holland gearriveerd sortiment.⁴⁰ Hierbij veel hyacinten om op glas te zetten, alsook de betreffende glazen. Zijn kennis werd ook breder ingezet: in 1786 leidde hij een verkoping van plantmateriaal namens William Morris, aan Moyamensing Road in de *Southern Liberties*.⁴¹

Twee jaar later vond hij een eigen stek: 'Hartsfield', een mijl ten noorden van de stad in het verlengde van Fourth Street.⁴² De exacte locatie is nog niet bekend, maar deze valt bij benadering wel vast te stellen. Eerder, in maart 1787, werd uit de boedel van ene Daniel Pegg een bezit met de naam Hartsfield Hut te koop gezet. Dit was eveneens een mijl ten noorden van de stad in het verlengde van Fourth Street gelegen.⁴³ Het is niet waarschijnlijk dat Crou-

wels dit heeft kunnen kopen, maar delen van Hartsfield Hut bestonden volgens de advertentie uit te verhuren percelen. Crouwels huurde mogelijk één of meerdere van deze percelen. Gezien de verkoop van Oleanders en aubergineplanten verbreedde hij zijn sortiment.⁴⁴

Peter Crouwels was in oktober 1789 nog steeds aldaar gevestigd, maar meldde toen dat hij van plan was ('*intends to sell off*') een grote hoeveelheid planten, bollen en materialen te verkopen.⁴⁵ Blijkbaar maakte hij zich klaar voor vertrek, want in het volgende voorjaar vinden we hem terug in de stad New York, waar hij zich '*florist from Amsterdam*' noemde. In die snel uitbreidende stad werkte hij vanuit Eagle Street (nu Hester Street) op Manhattan tussen Bowry Lane en de East River.⁴⁶ Eagle Street was een schaars bebouwde straat waarin voldoende ruimte was voor een kleine kwekerij. Crouwels was daar in 1791 nog steeds gevestigd, maar hoelang hij nog in New York bleef is onbekend. In oktober 1797 adverteerde hij weer vanuit Philadelphia, daarna werd het al snel stil rond zijn persoon.⁴⁷

Jacobus Gans, of James Gans in Philadelphia⁴⁸

Crouwels was niet de enige die met of vanwege schulden naar de VS vertrok. Hetzelfde gold voor Jacobus Gans, een in Haarlem geboren kweker die eerder zijn geluk in Hillegom was gaan zoeken. Mogelijk kenden zij elkaar uit Haarlem, waarmee Jacobus Gans ook na zijn verhuizing naar Hillegom in 1771, nog steeds banden had. Over de wederwaardigheden van Jacobus Gans in Nederland is sinds 2015 uitgebreid gepubliceerd.⁴⁹ In Hillegom bouwde hij met behulp van de Rotterdamse financier Bastiaan Molewater (1734-1780) een grote kwekerij op, die zich in 1777 mocht verheugen in een bezoek van stadhouder Willem V.⁵⁰ Het vroegtijdig overlijden van Molewater in 1780 was de voornaamste oorzaak van Gans' eerdergenoemde financiële problemen. Hier kan worden volstaan met de constatering dat hij vanwege die schuldenlast in 1787 uiteindelijk met onbekende bestemming was vertrokken. Mogelijk voer hij direct naar Philadelphia. In ieder geval was hij daar binnen een jaar na vertrek uit Nederland werkzaam als kweker en bloemist. Waar Jacobus zich na aankomst

vestigde is onbekend. Dat hij 'per direct' met planten werkzaam was, blijkt uit het feit dat hij in april 1788 een kist met levende planten naar Nederland stuurde.⁵¹ De ontvanger van de kist, de eerder genoemde Zacharias Brakel, liet de opening en inspectie ervan op zijn kwekerij Tulpenburg door een notaris vastleggen.⁵² De ruwhouten kist was dichtgetimmerd met eveneens ruwe houten spijlen en vervoerd met het schip Noord-Amerika. Een begeleidend briefje stelde dat de planten op 10 april door Jacob Gans, bloemist in Philadelphia waren ingepakt. De aanwezigen stelden op 30 juni 1788 vast dat de kist was gevuld met 'Americaansche planten, waaronder maar drie Leevendige, en de resteerende alle Dood waren.' Gans had kunnen weten dat het verzenden van levende planten over de oceaan onverstandig was, maar of Brakel Gans op de hoogte stelde van het verloop van diens zending, is niet bekend.⁵³

De vroegst bekende advertenties van 'James' Gans in Philadelphia dateren van enkele maanden later, uit november 1788.⁵⁴ Zijn aangeboden bollen waren zojuist met het schip 'Commerce' uit Amsterdam aangekomen. Gans was toen gevestigd in het noordwesten van de stad 'near Schuylkill, Vine Street road, between the Upper ferry and Wigwam Tavern'.⁵⁵ Net als Crouwels verkocht Gans bloembollen, glazen om die bollen op te laten bloeien, moestuinzaden en fruitbomen. Met 'Shrubs and Seeds, of foreign plants' mikte hij op de avontuurlijke klant (of misschien juist op klanten die planten wilden uit hun Europese regio van herkomst). In tegenstelling tot Crouwels afficheerde Gans zich in eerste instantie als 'Gardener', hovenier. Vanaf 1790, kort na zijn verhuizing naar Hartsfield, veranderde dat in 'Florist and Seedsman' (bloemist en zaadhandelaar) - net als Crouwels. Na 1800 noemde hij zich even 'Flowerist, Nursery & Seedsman' (bloemist, kweker en zaadhandelaar). Crouwels en Gans zullen elkaar ongetwijfeld gekend hebben en het lijkt er zelfs op dat Peter Crouwels op Hartsfield werd opgevolgd door James Gans. Toen Crouwels zijn uitverkoop aankondigde wilde hij zijn zaken op Hartsfield in oktober 1789 verkocht hebben.⁵⁶ Nog geen twee maanden later adverteerde James Gans met onder meer 'Renonkels and Anemonen' die hij vanaf Hartsfield verkocht (afbeelding 4).⁵⁷ Hartsfield was groot en Gans kan een andere plaats op het terrein heb-

Flower-Roots, Seeds, and Flowers.
 Just Imported from Europe in the ship *Amsterdam*
 Packet, and for SALE by
James Gans, Gardener,
 From Haerlem, in Holland (who has removed from
 the Place he occupied near Schuylkill, to Harts-
 field, in the Northern Liberties)
A FINE COLLECTION OF
H IACINTHS, Tulips, Double Tulips, and Par-
 rot Tulips, Polianthus, Narcissus, Crocus, Tulips
 of Tolls Persian Irises, Double Tonquilles, Colchecina,
 Crown Imperials for Pots and Glasses as well as
 for the Gardens—Also all Kinds of the best Seeds
 for Kitchen Gardens—Fruit-Trees, Shrubs and Seeds,
 of foreign Plants—Renonkels and Anemonen, &c.
 December 4. 1789

ben gehuurd dan waar Crouwels bivakkeerde, maar de opeenvolging van gebeurtenissen is dan wel erg toevallig. In 1790 gaf Gans een nadere aanwijzing voor de locatie: 'above Poplar-Lane' (nu Poplar Street). Zijn kwekerij bevond zich aan de meest noordelijke rand van de zich uitbreidende stad, nabij *Cohocksunck Creek* en vlakbij de weg naar Germantown.

Mogelijk uit noodzaak omdat zijn kwekerij relatief ver van de stad was gevestigd, voegde James Gans een nieuw verkooppunt toe; in maart 1790 begon hij te adverteren dat hij op de markt te vinden zou zijn.⁵⁸ Dit was de centrale markt op High of Market Street, 'between Third and Fourth streets, before the House of Doctor Franklin'. Die 'Doctor Franklin' moet Benjamin Franklin (1706-1790) zijn geweest, de beroemde politicus en wetenschapper, één van de *Founding Fathers* van de VS, wiens huis zich inderdaad in dat blok bevond.⁵⁹ Gans moest zijn advertentie overigens al heel snel weer aanpassen omdat Franklin op 17 april 1790 overleed.⁶⁰

De markt bestond uit drie bakstenen hallen, overdekt maar open aan de zijkanten (afbeelding 5). Elke markthal was een blok lang en ze stonden tussen Front en Fourth Streets. De meest oostelijke markt heette *Jersey Halls*, hier huurden handelaren en kruideniers permanente plaatsen. Goedkopere plaatsen waren te huur in de meer westelijk gelegen hallen, *Middle* en *New Shambles* genaamd. Daarin waren

Afb. 4. Advertentie van James Gans waarin zijn verhuizing naar Hartsfield kenbaar wordt gemaakt (Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser, 11 december 1789, p. 4).

Afb. 5. William Birch & Son, High Street Market, Philadelphia (City of Philadelphia, in the State of Pennsylvania North America; as it appeared in the Year 1800, 1800, Philadelphia).

slagers gevestigd. Groente- en fruithandelaren konden tussen de stenen hallen tijdelijke houten kramen opzetten.⁶¹ Gans bevond zich volgens zijn advertentie in de *New Shambles*. Meer waarschijnlijk is het dat hij tussen beide *Shambles* een tijdelijke houten marktkraam betrok en de naam van Franklin gebruikte om de locatie aan te geven.

De raadselachtige Peter Gans

Nu hij beschikte over twee verkooppunten moet James Gans een compagnon hebben gehad. Het risico om op één van de locaties klanten mis te lopen was te groot. Bovendien was Gans inmiddels de vijftig gepasseerd en kon hij wel wat hulp gebruiken. Toeval of niet, enkele weken na het betrekken van de marktkraam arriveerde een Hollander met een bekende achternaam: Peter Gans.⁶² Hij had eerder moeten arriveren, maar het op 6 januari 1790 uit Amsterdam vertrokken schip *Philadelphia Packet* liep onderweg ernstige vertraging op en moest op Sint-Eustatius aanmeren om vers water in te nemen.⁶³

De precieze gang van zaken in de volgende elf jaar is onduidelijk. Ten eerste is onbekend of Peter Gans familie was van Jacobus/James - een verband is vooralsnog niet vastgesteld. Mogelijk woonde Peter wel in bij de familie

Gans: de volkstelling van 1790 identificeerde James als hoofd van een driepersoonshuishouden, waarin verder een volwassen vrouw en man werden aangetroffen.⁶⁴ Op het eerste gezicht leek er niets veranderd, ook in 1791 adverteerde James Gans met zijn kwekerij op Hartsfield en zijn plaats op de markt. Tussen april 1791 en april 1801 verschenen echter geen advertenties meer van James. In plaats daarvan adverteerde Peter Gans volop, van de herfst van 1792 tot in april 1801. De term hovenier ontbrak, afgezien daarvan weken zijn advertenties nauwelijks af van die van James. Ook Peter noemde zich '*florist, from Haarlem, in Holland*', met latere varianten die we ook bij James zagen. Zijn laatste advertenties in april 1801 vermeldde nog wel een boom die we niet eerder genoemd zagen: de Treurwilg.⁶⁵

Peter Gans had eveneens een kwekerij en een plaats op de markt, maar beide op een andere locatie dan van James bekend zijn. Peter was ten zuiden van de stad gevestigd, in '*Hudson's Lane, on the Passyunk Road, near Philadelphia, Southern Liberties*'.⁶⁶ Dit was een doodlopende weg die vanaf Passyunk Road in noordwestelijke richting naar het perceel van Samuel Hudson leidde.⁶⁷ Enige jaren later (1796) was Peter Gans naar de andere kant van Passyunk Road verhuisd en grensde zijn terrein aan dat van Wharton: '*next to Wharton's Place, about half a mile from Philadelphia*' (met de toevoeging '*Southwark*'). Die laatste plaatsbepaling is van belang, omdat James Gans bij zijn terugkeer op het toneel in 1801 eveneens aangaf in Southwark te verblijven. Ergens in de gepasseerde elf jaar had hij Hartsfield verlaten en zich ten zuiden van Philadelphia gevestigd. Mogelijk al in de periode van anderhalf jaar in 1791-1792 waarin geen advertenties van beide heren Gans bekend zijn. Waren zij samen verhuisd? Dat zij samenwerkten valt af te leiden uit het feit dat James in 1801 de plaats van Peter op de markt overnam: '*Seed-Stand, No. 5, close to the old Court house, in Market-street*'.⁶⁸

Of Peter overleden was of arbeidsongeschikt raakte, is onbekend. In ieder geval was 1801 een zeer onrustig jaar voor de inmiddels 64-jarige James Gans. In de zomer van dat jaar verhuisde hij naar de *Northern Liberties*, zo'n drie mijl ten noorden van de stad langs de weg naar Frankfort. Verblijvend op het terrein van Anthony Chardon, verkocht hij weer zaden,

hyacinten, bomen en struiken. In december van dat jaar was James opeens binnen het raster van de stad te vinden, met een sterk gereduceerd sortiment: op de hoek van *Pine and Eleventh Streets* verkocht hij alleen nog zaden en hyacinten om op glas te zetten. Voor zover bekend verscheen zijn laatste advertentie in januari 1802. Waar en wanneer James Gans is overleden is vooralsnog onbekend.

Daniel Engelman in Philadelphia

Zoals al aangegeven vertrok Daniel Engelman in 1795 naar Philadelphia. Engelman had zich ruim tien jaar eerder als hovenier gevestigd in Haarlem, hij adverteerde vanaf de Kruisweg in het noorden van de stad.⁶⁹ Engelman trouwde op 4 september 1785 met de Haarlemse Francina Kol.⁷⁰ Enkele kinderen werden daar tussen 1788 en 1794 gedoopt en Engelman werd in 1789 beëdigd tot landmeter. Dit lijkt een late roeping te zijn geweest, hij werd het pas op zijn drieëndertigste.⁷¹ Mogelijk was hij geïnspireerd door zijn jongere broertje Jacob, die al in 1781 landmeter werd.⁷² Begin 1795 vielen Franse troepen Nederland binnen en veroverden zij steeds meer terrein. Volgens het lidmatenregister van de Haarlemse Nederlands-Hervormde kerk werd Daniel Engelman op 23 augustus 1795 uitgeschreven.⁷³ Dit is in overeenstemming met een door hem in 1810 gemaakte claim dat hij sinds 1795 in Philadelphia vertoefde.⁷⁴ De in Nederland gemaakte kaarten die van hem bekend zijn dateren allen uit de periode 1790 tot 1794. Uit 1792 zijn nog twee contracten bekend voor opmetingen.⁷⁵ Zijn vertrek naar Philadelphia verklaart waarom er geen latere opmetingen en plattegronden bekend zijn.

Niet bekend is of Engelman en zijn gezin zich direct in Philadelphia vestigden. Uit de eerste jaren na vertrek zijn geen advertenties bekend en de eerste keer dat het echtpaar in Philadelphia in beeld komt is als zij eind november 1799 getuige zijn bij een huwelijk in de stad. Enkele dagen later trad Daniel weer op als getuige bij een huwelijk.⁷⁶ In april 1801 ging Daniel Engelman een samenwerkingsverband aan met James Gans, en dan verschijnt ook de vroegst bekende advertentie met zijn naam (afbeelding 6). 'Daniel Engelman en James Ganz, Florists' nodigden belangstellenden uit voor een

bezoek op het adres van ene George Honey in Race Street (Sassafras Street).⁷⁷ Te zien waren hyacinten en andere bloemen. Gans keerde hiermee bijna terug op de plaats waar het voor hem ooit begon, maar het lijkt erop dat de samenwerking van korte duur is geweest. James Gans verhuisde meermaals, terwijl Engelman in 1801 en de jaren daarna bleef adverteren vanaf het adres van George Honey.⁷⁸

Daniel Engelman was bijna 20 jaar jonger dan James Gans en daarmee van een latere generatie. Hij was ook honkvaster dan zijn beide voorgangers. In 1802 vond Engelman nog een plaatsje in de 'movable shambles'.⁷⁹ Twee jaar later kon men op de markt alleen nog lijsten krijgen van bloemen en planten die op zijn adres bij George Honey te zien en krijgen waren.⁸⁰ Daar werkte hij aan zijn collectie bijzondere bollen en planten. Ergens tussen 1804 en 1810 verliet Engelman het terrein van George Honey en vestigde hij zich een aantal straten oostwaarts.⁸¹ Alle aanwijzingen in advertenties bij elkaar leggend luidt de conclusie dat Engelman zich in de buurt van de nieuwe gevangenis had gevestigd, aan de noordkant van Arch Street en iets ten westen van Broad Street, de van noord naar zuid lopende hoofdstraat. De tuin lag tussen Arch Street en Cherry Street. Engelman was inmiddels een grootstedelijke bloemist geworden, één die onder meer hotels wilde voorzien van bloemen. Ondertussen waren bezoekers nog steeds meer dan welkom om zijn in bloei staande bollen of bijzondere planten te komen bekijken. Wanneer Daniel stopte met zijn tuin/kwekerij is onbekend, in

Afb. 6. Gezamenlijke advertentie van Daniel Engelman en James Gans (Philadelphia Gazette, 18 april 1801, p. 4).

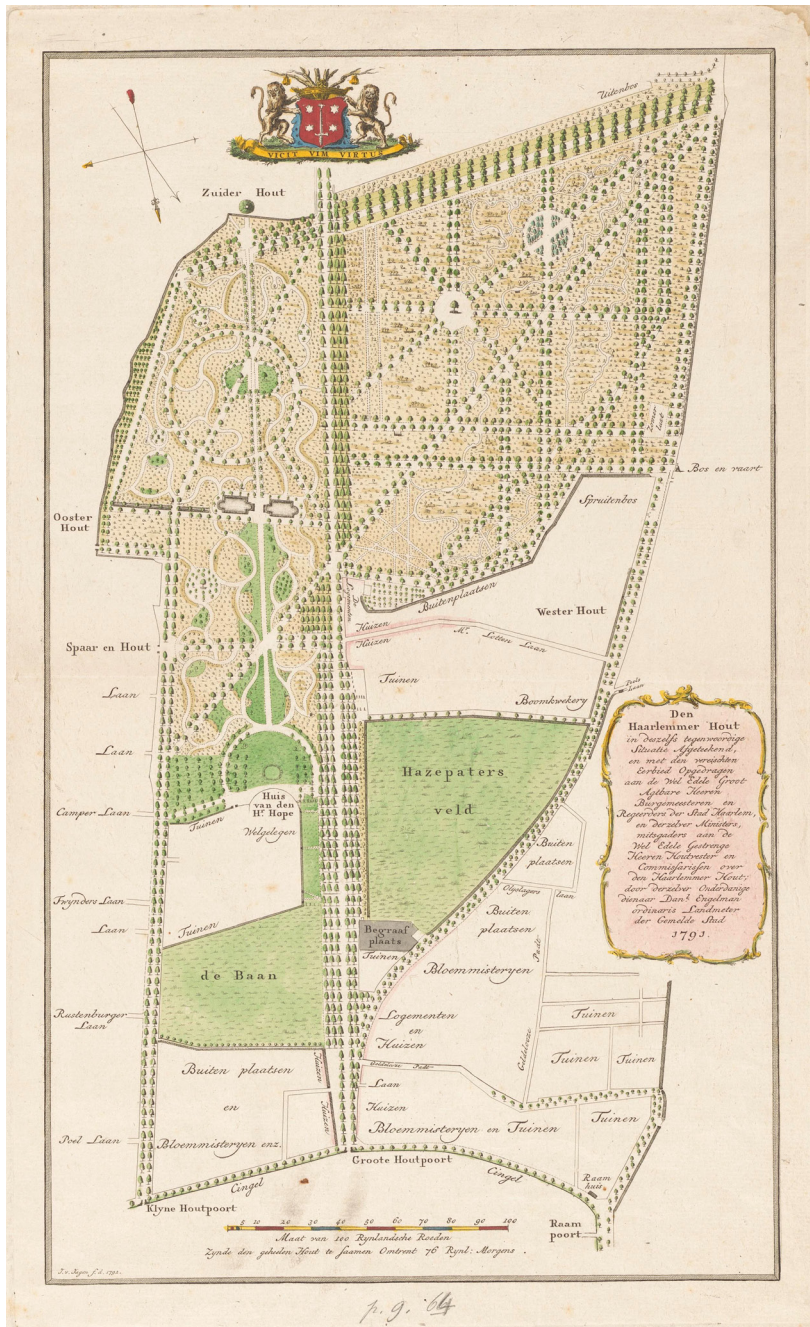

1825 bleek deze al te zijn overgenomen door James Findlay.⁸² Daniel Engelman overleed in 1830.

Besluit

Geopolitieke ontwikkelingen zorgden voor verschuivingen van allianties en daaraan gekoppelde handelsstromen. De tamelijk constante stroom van nieuw sortiment aan planten voor Europese tuinen en parken vanuit Noord-Amerika, die Bertram en Collinson halverwege de achttiende eeuw hadden opgezet, stokte. De Britten zorgden voor die handelsblokkade en hadden daar veel last van. Maar ook secundaire markten als Nederland, Pruisen en Frankrijk werden hierdoor geraakt - in Nederland werden kwekers als Jacobus Gans en Zacharias Brakel daar misschien het hardst door getroffen. Voor Gans zal dit uiteindelijk één van de redenen zijn geweest om naar Philadelphia te trekken, hoewel schulden voor zowel hem als voor Pieter Crouwels waarschijnlijk belangrijker redenen zijn geweest. Voor Daniel Engelman zal de algehele onrust in Nederland na de Franse inval hebben meegespeeld.

Philadelphia stond voor hen waarschijnlijk gelijk aan nieuwe kansen, aan de mogelijkheid een nieuw bestaan op te bouwen. Op basis van de hier gepresenteerde gegevens is het lastig om te bepalen of Crouwels, Gans en Engelman die kansen kregen en konden grijpen. De laatste lijkt het redelijk getroffen te hebben, maar de voortdurende verhuizingen van zowel Crouwels als Gans doen vermoeden dat het voor hen veel lastiger was een solide bestaan op te bouwen. Hopelijk biedt dit eerste overzicht voldoende basis om meer gedetailleerde kennis te vinden over het Noord-Amerikaanse leven van deze avonturiers en inspireert het tot het zoeken naar andere 'groene' emigranten.

Afb. 7. Daniel Engelman, *De Haarlemmer Hout*, 1791 (Rijksmuseum, RP-P-AO-9-64).

Noten

- 1 Dit artikel is het resultaat van een samenwerkingsverband: zonder een initiële melding van Lenneke Berkhout en veel genealogische input van Willem en Gerhard de Koning Gans was dit artikel niet geschreven.
- 2 John Adams - de latere tweede president van de VS - bracht op 19 april 1782 als ambassadeur van de VS een bezoek aan de Staten-Generaal in Den Haag. Het was een belangrijke stap in de erkenning van de VS als autonome staat.
- 3 Wayne te Brake [verz.], *Carel de Vos van Steenwijk. Een Grand Tour naar de nieuwe republiek: journaal van een reis door Amerika, 1783-1784*, Hilversum 1999, p. 9. Zie ook: Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)*, Amsterdam 2018, p. 40-47. In 1778 had Frankrijk al een vriendschapsverdrag en bondgenootschap met die staten afgesloten.
- 4 De laatste druppel was het Nederlandse besluit, op 30 november 1780, om zich aan te sluiten bij een anti-Britse alliantie, de door de Russische keizerin Catherina de Grote (1729-1796) opgerichte Alliantie van de Gewapende Neutraliteit. Nog geen drie weken later verklaarden de Britten Nederland de oorlog (Van Nimwegen, 2018, p. 45). Nederland was sinds eind zeventiende eeuw gebonden geweest aan een alliantie met de Britten, die wederzijdse militaire hulp inhield in geval van een rechtstreekse aanval op een van beide landen. Vanwege geldgebrek, de gebrekkige staat van de marine en sterk gewijzigde onderlinge verhoudingen had Nederland zich in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) al neutraal opgesteld. Een argument was dat de Britten weliswaar in oorlog waren met de Franse coalitie, maar niet rechtstreeks waren aangevallen. Hetzelfde argument speelde volgens Nederland aan het begin van het conflict in Amerika in 1775: de Britten werden in hun kolonie aangevallen, niet in eigen land.
- 5 De Nederlandse economie had al voorafgaand aan de oorlog een deuk opgelopen omdat de Britten de toenemende Nederlandse wens tot neutraliteit had aangegrepen om af te stappen van het 'vrij schip, vrij goed'-principe. Dit regelde (tot dan toe, en onder voorwaarden) de vrije doorgang van Nederlandse schepen met koopwaar, als de Britten in een oorlog met derden verwickeld waren. Zie Van Nimwegen, 2018, p. 45-47.
- 6 Thomas M. Truxes, *The overseas trade of British America*, New Haven en London 2021, p. 264-298. Britten en Amerikanen legden elkaar wederzijds sancties en handelsverboden op die ook andere handelsnaties raakten. Al snel werden echter specifieke handelskanalen opgezet en uiteraard vond handelswaar via illegale, dan wel stilletjes getolereerde routes alsnog zijn weg. Dit kon de schade door de sancties echter niet volledig compenseren.
- 7 Te Brake, 1999; zie noot 3.
- 8 Te Brake, 1999. De Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog was inmiddels ten einde. Carel de Vos van Steenwijk (1759-1830) reisde in het gevolg van Van Berckel naar Amerika. Hij volgde de ambassadeur tot en met diens officiële ontvangst. Daarna ondernam De Vos van Steenwijk, met twee metgezellen, zijn eigen reis.
- 9 Princeton bleek maar voor enkele maanden geschikt als regeringszetel. In november 1783 verhuisde de regering naar Annapolis (Maryland), een jaar later al naar Trenton (New Jersey) om vervolgens tussen 1785 en 1790 in New York te zetelen. Tussen 1790 en 1800, terwijl de volledig nieuwe stad Washington werd gebouwd, was Philadelphia weer de hoofdstad van de VS.
- 10 Truxes, 1999, p. 298.
- 11 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 14 september 1785, p. 4. De bekende kweker Dirk Voorhelm (1705-1783) overleed op 13 september 1783 in Haarlem. Op diezelfde dag stelden diens weduwe Maria van Limburg (1717-1796), compagnon Mattheus Groenewoud, en diens zoon Simon Groenewoud (1745-1792) een onderhands contract op dat later notarieel werd vastgelegd. Noord-Hollands Archief (NHA), toeg.nr. 1617, *Oud Notarieel Archief Haarlem*, inv.nr. 1339 (notaris J.H. Froichen), aktenr. 610, 9 december 1783. Simon nam het deel van de kwekerij over dat op het voormalige buitentje De Buijskool lag, aan de Singel tussen beide Houtpoorten. Simon Groenewoud mocht

- de naam Voorhelm blijven gebruiken, mits hij nog in 1783 in de *Haarlemse Courant* een advertentie plaatste dat de 'bloemisterij' van Dirk Voorhelm door hem was overgenomen en onder de naam (of 'Firma') *Voorhelm, Groenewoud & Comp.* zou worden voortgezet. In de *Oprechte Haarlemse courant* van 13 december 1783 verscheen die tekst inderdaad. Naar eigen zeggen had Groenewoud met deze overname twee van de aanzienlijkste collecties van Haarlem samengevoegd. Vanaf 1784 zette hij zijn eigen naam voorop.
- 12 Vriendelijke mededeling van Willem de Koning Gans. Op 30 april 1782 verzochten Jacobus Gans en zijn vrouw Anna de Koning aan schout en schepenen van Hillegom om hun boedel insolvent te verklaren en onder curatele te stellen, omdat zij 'door diverse drukkende omstandigheden en verval van zaaken meestal, door den tegenwoordige oorlog veroorzaakt, van tijd tot tijd, zodanig ten achteren zijn geraakt, dat zij geheel en al buijten staat gebracht zijn, hunne schulden te kunnen voldoen.' Erfgoed Leiden, toeg.nr. 0841, *Inventaris van het Rechterlijk Archief van Hillegom, 1518-1811*, inv.nr. 34, *Register of memoriaal van schepenen der Heerlijkheid Hillegom (register appointementen), 1776-1789*, fol. 40-52.
 - 13 Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 6 (1751-1800), Franeker 2015, p. 607-612, 615-616 en 621-653. Buisman stelt overigens wel dat het te kort door de bocht is om een direct verband te leggen tussen de uitbarsting en de wintertemperatuur. Maar dat verandert niets aan die lage temperaturen zelf en ook niet aan de gevolgen ervan voor de flora in Nederland.
 - 14 Wilhelm Diedenhofen, 'Brakel, Burgsdorff und Buggenhagen: berühmte Baumschulen belieferten der Klever Forstgarten', *Rund um den Schwanenturm*, 18 (1999) nr. 23, p. 15-16.
 - 15 Via Delaware Bay mondt deze rivier uit in de Atlantische Oceaan.
 - 16 Penn was een Quaker, een van oorsprong Britse geloofsgemeenschap die ook in Nederland beperkte navolging kreeg. Hun pacifistische inslag kent equivalenten in de Doopsgezinde gemeenschap (ook wel Mennonieten).
 - 17 Billy G. Smith, *The "Lower sort": Philadelphia's laboring people, 1750-1800*, Ithaca 1990, p. 15.
 - 18 Gele koorts: inwoners die het zich konden veroorloven vluchtten naar hun buitenhuizen, handelaren meden de stad en bedrijven moesten sluiten (Smith, 1990, p. 8; Thomas M. Doerflinger, *A vigorous spirit of enterprise. Merchants and economic development in revolutionary Philadelphia*, Chapel Hill en London 1986, p. 12. Concurrentiepositie: Doerflinger, 1986, p. 335-344.
 - 19 Vanaf de Delaware, waar de belangrijkste handel plaatsvond, volgde na Water Street en Front Street de First Street, Second Street enzovoorts. Vrijwel hetzelfde gold voor de straten die vanaf de Schuylkill River werden aangelegd, maar omdat daar veel minder handel plaatsvond, ging dat veel langzamer dan in het oosten van de stad (vrijwel, want aan deze kant volgde Second Street op Front Street). Second Street, Third Street (etc.) kwamen dus twee keer voor.
 - 20 Drie van die pleinen zijn er nog in de vorm van een park (Franklin-, Rittenhouse- en Washington Square), een is veranderd in een rotonde in een groene omgeving (Logan Square).
 - 21 De huidige naam van High Street is dan ook Market Street.
 - 22 Het grondgebied van de kwekerij vormt ook nu nog een groene oase in een verder industrieel ingericht gebied.
 - 23 Zie voor een handzaam overzicht van deze geschiedenis Andrea Wulf, *The Brother Gardeners. Botany, Empire and the birth of an obsession*, London 2009.
 - 24 Edmund Berkeley en Dorothy Smith Berkeley, *The correspondence of John Bartram (1734-1777)*, Gainesville 1992, p. 644-645.
 - 25 Al in 1738 schreef Gronovius aan Collinson. Hoewel de inhoud onbekend is, is duidelijk dat Gronovius de naam Linnaeus heeft genoemd. Bartram liet Collinson weten, nadat hij een kopie van Gronovius' brief had gelezen en dat hij hen wilde helpen waar hij kon: 'If I can in any ways, without much loss of time oblige lineus or gronovius at thine or thair request I am willing to do it. I perceive thay are curious & ingenious botanists.' (Berkeley en Smith Berkeley, 1992, p. 105).

- 26 Karel Davids, 'The scholarly Atlantic. Circuits of knowledge between Britain, the Dutch Republic and the Americas in the eighteenth century', in: Gert Oostindie en Jessica V. Roitman (eds.) *Atlantic World*, Volume 29 (Dutch Atlantic Connections, 1680-1800. Linking empires, bridging borders), Leiden 2014, p. 224-248.
- 27 *Oprechte Haerlemse Courant*, 14 februari 1782, p. 2. 'Johannes Rosenkrans en Zoon, Bloemisten buiten Haarlem, adverteeren, dat by hun in Commissie te bekomen is. Een alleruitmuntendste verzameling van Amerikaansche Boom- Heester- en Plant- Gewas Zaaden, bestaande uit circa 160 soorten alle van den eersten rang, direct van Philadelphia aangekomen, en aldaar door den beroemde Doctor Bartram (zedert 40 jaaren Botanist voor het Hof van Engeland) by een verzameld, in het wyd uitstrekt Geweest van Florida, Georgia, Zuid- en Noord- Karolina, Virginia, Maryland, Nieuw Jersey, Nieuw York, Nieuw Engeland, Nova Scotia en Canada, zynde alle van het gewas van 1780, waarvan de eigenhandige Getuigschriften van gemelde Heer Bartram, by hun te zien, en de Catalogus met de verdeeling der Sortimenten en Prys, by hun te bekomen is.'
- 28 Mogelijk waren ook zij op zoek naar nieuwe afzetmarkten nu hun belangrijkste markt, de Britse, al enkele jaren voor hen was afgesloten.
- 29 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 20 februari 1781, p. 3. De Haas was te bereiken in *Third Street, near Race Street* (de alternatieve naam voor Sassafras Street). Hij noemde zichzelf in de advertentie General Philip de Haas, wat intrigerende vragen oproept die hier niet nader zijn uitgezocht. De Haas stelde dat de bollen en zaden in 1780 in Holland waren geoogst en vers waren geïmporteerd (*immediately from Holland*). Hij verdween al snel uit de kranten.
- 30 Carel de Vos van Steenwijk bezocht de tuin in juni 1784, kort voor vertrek naar Nederland (Te Brake, 1999, p. 175). 'Daags voor vertrek Reeden wij na de tuijn van den berugten Bartram, dewelke 4 mijlen van de stad aan de overzijde der Skuijkill gelegen is. Wij zagen hier verscheijde vreemde gewassen bij elkander en zommige die aan Canada alleen maar eiigen waren. Hij gaf ons een lijst mede om te kunnen zien weke zaden en planten hij bezorgen konde (een kist 4 voet vierkant koste 5 guineas).'
- 31 Doerflinger, 1986, p. 11-37.
- 32 *Oprechte Haerlemsche Courant*, 30 maart 1776.
- 33 *Oprechte Haerlemsche Courant*, 22 juli 1784. Hun huwelijk is nog niet gevonden, maar de namen Crouwels en Vester komen in deze periode veelvuldig voor in Rooms-Katholieke kringen in Bloemendaal.
- 34 NHA, toeg.nr. 3111, inv.nr 821 *Rekeningen en andere stukken betreffende insolventie, gecedeerde en geabandonneerde boedels, meest met bijlagen*.
- 35 In 1782 en 1783 had hij nog kleine percelen met enkele opstallen gekocht in de buurt van hun huis en deze werden niet verkocht om de schuld van zijn vrouw af te lossen. Mogelijk was hij van plan weer definitief terug te keren? Zie NHA, toeg. nr. 3111, inv.nr. 392, akten gedateerd 9 oktober 1782 en 17 juni 1783.
- 36 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 18 december 1784, p. 1. Crouwels had twee dagen eerder al in dezelfde publicatie geadverteerd, maar daarin was zijn naam als Frouwels geschreven.
- 37 *De Mercury*, met kapitein William Budden, volgens een overzicht van recent binnengelopen schepen in *The Independent Gazetteer*, 4 december 1784.
- 38 Meer onderzoek naar de omstandigheden waaronder Crouwels naar Philadelphia vertrok, is nodig om hier met zekerheid uitspraken over te kunnen doen.
- 39 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 7 april 1785, p. 3.
- 40 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 4 november 1785, p. 3. Hij verbleef inmiddels bij Mr. Topski, in Third Street, drie deuren van Arch Street, tegenover de Presbyteriaanse Kerk.
- 41 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 4 april 1786, p. 4.
- 42 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 30 september 1788, p. 1. De precieze locatie hiervan is onbekend, maar de van oorsprong Duitse familie Hartsfelder bezat vanaf het einde van de zeventiende eeuw een groot stuk land in de *Northern Liberties*, niet ver van de stad. Door dit gebied stroomde een water dat

- op kaarten *Pegg's Run* wordt genoemd.
- 43 *The Independent Gazetteer*, 22 maart 1787, p. 4.
 - 44 Philadelphia ligt ongeveer op dezelfde breedtegraad als Lissabon en Madrid, en hoewel het er in de winter behoorlijk kan vriezen, heerst er verder een aangenaam klimaat.
 - 45 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 13 oktober 1789, p. 3.
 - 46 *New York Morning Post*, 8 mei 1790. Voor de plaatsbepaling van Eagle Street in Chinatown: <http://www.oldstreets.com/index.asp?letter=E>.
 - 47 In Rutgers Street op nummer 9, 'tegenover Chestnut Street'. Advertentie in *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 6 oktober 1797.
 - 48 De omzetting of vertaling van Jacobus in het Nederlands naar James in het Engels is niet ongewoon. De discipelen die in het Nederlands Jakobus en Jakobus de Meerdere worden genoemd, heten in het Engels James en James the Great.
 - 49 H. van der Eijk, "Harde en Evergreene Heester Trees, Shrobb's". De catalogi en kwekerij van de achttiende-eeuwse kweker Jacobus Gans, *Cascade bulletin voor tuin-historie*, 24 (2015), nr. 1, p. 9-33. Voor zijn bijdrage aan het Engels bosje op Westerhout, zie: H. van der Eijk, 'Westerhout in Haarlem – zes maanden werk voor Adriaan Snoek (1775-1776)', in: Arinda van der Does en Jan Holwerda (red.), *Tuingeschiedenis in Nederland II: Denken en Doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000*, 2016, p. 105-114. Over de buitenplaats/kwekerij van Gans in Hillegom verscheen recentelijk: Alphons Maas, 'Jacobus Gans, kweker op de buitenplaats Duin en Weg', *Hangkouserien* 29 (2021), nr. 86, p. 10-14.
 - 50 *Oprechte Haarlemse Courant*, 24 april 1777.
 - 51 Vriendelijke mededeling van Lenneke Berkhout, waarmee een tot op heden ontbrekend deel van Gans' carrière kon worden ontsloten.
 - 52 Het Utrechts Archief, Utrecht, toeg.nr. 34-4, *Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905*, inv.nr. 2373 (notaris G.J. van Spall), aktenr. 13, 30 juni 1788.
 - 53 Het was niet voor niets dat Rosenkrans enkele jaren eerder een kist met zaden had ontvangen. John Bartram en Peter Collinson waren er een halve eeuw eerder al achter gekomen dat het verzenden van levende planten over de oceaan meestal mislukte. Zij concentreerden zich op het sturen van zaden en ook dat was niet zonder risico. Pas na de introductie van de zogenoemde *Wardian Case*, veertig jaar na Gans' poging, zou het op grote schaal versturen van levende planten over langere afstanden succesvol kunnen plaatsvinden. Luke Keogh, *The Wardian Case. How a simple box moved plants and changed the world*, Kew 2020.
 - 54 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 24 november 1788, p. 1.
 - 55 De *Wigwam Tavern* was op dat moment nog een herberg, die in 1790 door de nieuwe eigenaar John Coyle in een publieke tuin werd veranderd (bron: <https://public-pleasuregardens.blogspot.com/2019/06/pennsylvanias-public-baths-gardens.html>).
 - 56 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 13 oktober 1789, p. 3.
 - 57 *Dunlap and Claypoole's American Daily Advertiser*, 11 december 1789, p. 4.
 - 58 Voor James was het op zich niet nieuw, hij had in de jaren 1760 in Nederland ook wel op markten gestaan. Advertenties waarin Gans zijn aanwezigheid op de markt kenbaar maakte, verschenen in het voorjaar van 1790 en 1791.
 - 59 Het huis is sindsdien verdwenen. Nu is er het Benjamin Franklin museum gevestigd.
 - 60 De tekst werd toen 'opposite the houses of the late Dr. Franklin'.
 - 61 Smith, 1990, p. 32-33.
 - 62 William Henry Egle (ed.), *Names of Foreigners who Took the Oath of Allegiance to the Province and State of Pennsylvania 1727-1775. With the Foreign Arrivals 1786-1806*, Harrisburg 1892, p. 536. Hij wordt hierin als enige opvarende omschreven als 'cabin passenger'.
 - 63 Volgens een bericht in *The Freeman's Journal or The North-American Intelligencer* (Philadelphia, Pennsylvania), 7 april 1790, p. 2.
 - 64 Vriendelijke mededeling van Willem de Koning Gans. Bij gebrek aan gegevens over andere jaren is onbekend of die andere volwassen man inderdaad Peter Gans was (de identiteit van de vrouw is overigens ook onbekend, waarschijnlijk was het

- Anna de Koning, de vrouw van Jacobus Gans).
- 65 *Aurora General Advertiser*, 20 maart 1801, p. 4.
- 66 *Aurora General Advertiser*, 19 december 1793, p. 1.
- 67 *Mapping West Philadelphia* (<http://maps.archives.upenn.edu/WestPhila1777/map.php>), geraadpleegd op 27 oktober 2021. De weg lag destijds in het verlengde van Christian Street, hetgeen nu de naam van de hele straat is.
- 68 Vergelijk een advertentie van Peter Gans in de *Aurora General Advertiser*, 6 april 1801, p. 4, met een advertentie van James Gans op 4 augustus 1801 in hetzelfde blad, p. 1.
- 69 *Oprechte Haerlemsche courant*, 12 april 1785. Hij had daar elke maandag anjelieren ('angelier planten') in de aanbieding.
- 70 Ondertrouw op 21 augustus 1785: 'Daniel Engelman, j.m. van Velsen op de Kruisweg, met Francina Kol, j.d. van Haarlem'. NHA, toeg.nr. 2142, *Collectie van doop-, trouwen en begraafboeken (DTB) (retroacta van de burgerlijke stand) van Haarlem*, Registers van aangifte van het middel op trouwen 1784-1812.
- 71 E. Muller en K. Zandvliet (red.), *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vestingen waterbouwkunde*, Alphen aan den Rijn 1987, p. 183 (nr. 827).
- 72 Jacob Engelman werd op 25 juli 1781 ge-admitteerd als landmeter. Hij woonde toen in Bloemendaal. Muller en Zandvliet, 1987, p. 182 (nr. 782).
- 73 NHA, toeg.nr. 1551, *Kerkenraad van de Nederlands-Hervormde Gemeente te Haarlem*, inv.nr. 109, *Lidmatenboek 1767-1792*, fol.210 (eigenlijk 209v).
- 74 Muller en Zandvliet, 1987, p. 183 (nr. 827).
- 75 NHA, toeg.nr. 2344-308, *Oud Notariële akten (ONA) Beverwijk, 1789-1792*, inv.nr. 278, 14 februari 1792: opmeting van het 'raster' tussen de buitenplaats Oud-Meresstein in Beverwijk en de buurman; NHA, toeg.nr. 3819, *Heerlijkheid Bennebroek*, inv.nr. 43BB, 13 juni 1792 een opmeting van een 'stuk wildernis in Bennebroek achter de plaats van de Heer Sijpestijn'.
- 76 Vriendelijke mededeling van Willem de Konig Gans.
- 77 Engelman en Gans noemden het blok tussen 'Arch and Race, and Third and Second Streets from Schuylkill', volgens de *Philadelphia Directory* van 1801 woonde Honey op Race Street 111.
- 78 In 1830 lag op deze plaats een botanische tuin, 'D'Arras' Botanic Garden', maar of dat een logisch gevolg of voortzetting was van wat Honey en Engelman daar eerder werkstelligden, is onbekend. Zie William Allen, *Plan of the city of Philadelphia and adjoining districts: shewing the existing and contemplated improvements*, Philadelphia, januari 1830 (Library of Congress, G3824. P5 1830 .A4, <http://hdl.loc.gov/loc.gmd/g3824p.ct003972>).
- 79 *Poulson's American Daily Advertiser*, 6 maart 1802, p. 4.
- 80 *Aurora General Advertiser*, 28 september 1804, p. 1.
- 81 *Aurora General Advertiser*, 9 oktober 1810, p. 3. Engelman meldde hij dat hij daar 'nu' te vinden was, wat er op kan duiden dat hij pas onlangs was verhuisd.
- 82 *Poulson's American Daily Advertiser*, 14 maart 1825, p. 2. Bron voor het overlijdensjaar van Engelman: <https://www.gregpricegenealogy.com/danielengelman.html>.